

Zeitschrift: Igl Ischi : organ della Romania (Societat de Students Romontschs)

Herausgeber: Romania (Societat de Students Romontschs)

Band: 28 (1941)

Artikel: La cara fatscha de nos vitgs

Autor: Caminada, Rest Giusep

DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-882310>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften auf E-Periodica. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen sowie auf Social Media-Kanälen oder Webseiten ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. [Mehr erfahren](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. La reproduction d'images dans des publications imprimées ou en ligne ainsi que sur des canaux de médias sociaux ou des sites web n'est autorisée qu'avec l'accord préalable des détenteurs des droits. [En savoir plus](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. Publishing images in print and online publications, as well as on social media channels or websites, is only permitted with the prior consent of the rights holders. [Find out more](#)

Download PDF: 26.07.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

La cara fatscha de nos vitgs

da Monsignur Rest Giusep Caminada

Avon in bi diember dis ed onns ha igl autur de questas lingias scret egl «Ischi» sur de nossas casas, nos zenns, santeris ed usits en tiara romontscha. El seregorda tuttavia buc, schebein el fuvi lu schi de buna fei de sperar ch' ei dessi grondas remeduras e bials migliuraments; mo ton queta el oz de haver entgiert ch' ins seigi tscheu ni leu sedestaus per in mument ed hagi empruau enqual remedura. Malgrad che nossa veta suera d'atun, forsa bunamein d'unviern havein nus sez aunc conservau ina sbrenzla d'amur giuvenila per nossas contradas e vitgs romontschs; gie nus quitein ded esser seprofondi in bienton dapli ell'enconuschientscha de certas atgnadads caracteristicas de nossas contradas. Podà ch' igl ei d'engraui ad enqual lectur ded udir, co ins duess cultivar l'ierta de nos babuns. Entras dar enqual frida a dretg ed a seniester sin il dies crutsch de enqual tartogn dils beins spirtals de nos babuns emprendan ins zatgei per il futur.

L'atgnadad caracteristica digl habitar e secollocar de nos temps passai ei naschida cura che nos vegls han fitgau pei ed erigiu tetg alla famiglia ed a lur

muvels sin pradas, plauns, terrassas, sper dutgs ed uals, sin crests ni spundas. Era las casas ein serimnadas empau sco las muntaneras oz en in fop ni sin in crest, damaun en marighels spess, spatitschai ni serrai tenor sulegl, auras, fontaunas, uauls e cultiras. Las contradas fuorman lur vitgs, vischnauncas, uclauns, aclas, clavaus, tegias, truaschs, clavazeuls, camonas, claus, bargias, mulins e falluns tenor las differenzas della fritgeivladad dils loghens. Vents crius storschan bucamo las fadetgnas lonzas de caglias, uauls e pumera, muossan era de metter davos aura las habitaziuns. Lavinas, bovas e bufferas d'unviern pretendan risguards che semuossan vid ba-ghetgs, tetgs ed entiras vischnauncas. Per motiv che las spundas della cultira per ers, praus e pradas ein graschlas, dat ei mo pigns vitgs cun magra populaziun. Autras vischnauncas serecuvaran empau entras gronds territoris ded alp. Las aclas, ils clavaus spatitschai sco nuorsas e steilas per tut la cultira entuorn ein pintgas, perquei che nies puret posseda mo muvelets. Il pur sto prestar en paucs dis de primavera lavur anetga, perquei munglass il cultem esser grad sper la penda-prau, senza ch'ei drovi liungs viadis cun menadiras che van schi plaun. Per buca smasar ils praus han ins mo paucas vias ladas che fussen la primavera, che lomia tut, in bugliadetsch strusch carrabel. Ei maunca la peda de rugalar vias grondas. Igl unviern, cura che la neiv croda sco stratscha, basta ei cun in trutg per perveseder e per las midadas de nuegl. Tut questas

necessitads e lu aunc la pusseivladad de haver tgn-schamein lenna ord ils uauls communabels han dau origin a tons baghetgs sin las spundas de biaras contradas. Aschia ei naschida questa atgnadad caratteristica della cultira de Tujetsch, Medel, Vrin, Lumbrein, dils cuolms de Breil etc. Nua ch' ins posseda gronds clavaus e nuegls en vischnaunca, leu ha la cultira ina autra fuorma; ella ei pli plauna, meins extendida, pli grassa e ligiada da paucas vias ladas, nua che las menadiras dil bov vegl ni magari d'in suitg van plaun e plattamein cun gronda carga tras gassas carpusas.

In grond diember de vischnauncas secompona ord numerus uclauns de paucas casas e clavaus ners barslentai dal sulegl sper capluttas alvas. Quei ei principalmein il cass en contradas, nua che la colonisaziun dils «Walsers» ha remplazzau l' anteriura populaziun romontscha. Quei pievel che derivava ord las vals stretgas dil Valleis, nua ch' els stueyan habitar sco sin crunas spuretgas, ei sepatronius dellas scrottas cultira la pli allontanada dals centrums. Quei ei buca daventau senza scarpanzas sco la historia atesta che raquenta d'in avat de Mustér sturnius dals Medelins indigens irritai e d' ina lescha della Lumnezia che scumandava las lètgs denter ils de Val e la populaziun romontscha della Lumnezia. Oz ein queste disvaris svani schibein ch' ins sa nun-pusseivel decider con lunsch tala immigraziun ha tonschiu; sulettamein certs intschess sco Sursaissa Tudestga, Val S. Pieder, Versomi e Valendau, Valrein,

Mutta e Purtenza han conservau pulitamein il lungatg vallisan e diember d' autres atgnadads della patria anteriura. Podà ch' il diember ded uclauns spatitschai de Medel, Tujetsch, Vrin, Lumbrein dari-van era d' ina tala colonisaziun. Tals vitgets declinan pli e pli en favur dils loghens centrals sper baselgia, casa de scola e stizuns de victualias e textilias. Ei fa veramein mal de ver, co las casettas lenn d' ina gada van alla malura, ded udir co ils barcuns sbattan mezpendi encounter las preits e co l' escha tgula e la malaura lava e tartogna la miraglia, perquei che las slondas tetg ein scavegliadas. Suloms de baghetgs en ruina secattan buca paucs, auters ein fini schi da rudien ch' ei resta soli aunc ils urs dils fundaments sco crests de fossas sfundradas. La commodeivladad dil viver en loghens pli gronds ed els marcaus fa daventar missignins quels ignivets de veta muntagnarda. Las villas erigidas entras glieud de vacanza en quels vitgets stattan leu sco scrottas sin ina plaga.

Cun smasar ils dretgs dils uclauns arisguard pastiras, uauls e pasculaziuns cuminas ei igl interess de viver e habitar en tals loghens allontanai stinschentaus. La politica cantonala cun sias ideas de centralisaziun ei stau la suga che ha strunglau sco el «Hof» Camana de Stussavgia ils privilegis de tals vischinadis. Ozildi entscheivan ins a levgiar l' existenza de tals vitgets cun vias novas e casas de scola. Forsa che quei retegn la digren: mo probabla-mein carschenta ei era la commodeivladad de ban-

dunar tals loghens. In' atgnadad caracteristica ein las aclas semnadas sin tuttas varts della cultira. Ellas ein beinduras igl indezi d'in habitar pli dapersei che ozildi. Veglias tradiziuns de casas svanidas sper tals clavaus e lingias de fundaments aunc veseivels constateschan ch' il plaid acla dariva da «accola», habitont. Oz eis ei aunc restau ina fueina che vegn duvrada per ina tschavera che vegn preparada duront che la famiglia lavura leu. Il fem che sesaulza tals dis de lavur indichescha aunc adina ch' ei fuví cheu ina gada in fiug, sper il qual ins sescaldavi, vivevi e senutrevi sur tut onn cun l'entira famiglia. Gia da vegl enneu existan colonisaziuns pli concentradas, nua ch' ins vischina de cumionza. Casas, casetgels, clavaus e bargias serimnan u en lingia suenter la via gronda che passa la vallada ni entuorn in casti ni baselgia. Quei dat caracter alla vischnaunca. Cheu semuossa sia fatscha speciala.

Il bi della vischnaunca concentrada viers la baselgia parochiala dariva dalla piazza cadruvi avon santeri, dallas vias che sespartan ni serimnan leu, dalla miraglia che tschincla la casa de Diu, dall'entrada che diregia encunter il portal e dalla harmonia de tuttas lingias che fineschan leu. La maniera, co las casas e clavaus entuorn cadruvi s'avischinan ni seferman en respectusa distanza avon il baghetg principal decida. Sch'ei maunca la unitad dellas lingias dil tetgam, de barcuns, eschas e finiastras, lu ei igl égl buca cuntents. Las propozziuns de preits e miraglias, liung e lad dils edifecis

ston dar in accord. Sche las colurs de barcuns e finiastras, d'escha, portas e miraglia spareglian, maunca l' unitad ella variaziun ch' ei ina regla fundamentala della estetica. Mintga casa sto volver sia fatscha de fiasta viers il plaz principal e s'accordar sco buna vischina cun las otras. Ei sto nescher contrasts che offendan, sche mintgin baghegia ni restaurescha sia casa senza dueivel risguard per igl entir contuorn. In architect, pictur, meister ni proprietari che ni sa ni vul buca risguardar il total dil contuorn ei in tarladiu tartogn ch' ins duess fierer ella fontauna la pli profunda della vischnaunca ed aunc metter sisu in detg carpun ch' el levi ca pli. Suenter bara duesen lez ir che capeschan buca quellas reglas fundamentalas digl art.

Nus supplichein ded applicar las reglas explicadas per ils plaz avon baselgia de Sumvitg, Lumbrein, Val S. Pieder, Castrisch, Sagogn, Trun, Quort-Sur-saissa, Vella,*) Razen, Tinizun, Silvaplana, Zuoz, Guarda, Sent, Ramuosch, Claustra, Muster, Breil etc.

La harmonia constructiva della piazza principala duess penetrar las vias che sbuccan sin Cadruvi. Ils baghetgs dretg e seniester dellas vias ston setschentar cun adatg in sper l'auter mussond risguard de propertad ed uorden. Ils encardens de lenna

*) L'iniziativa de plevon Sialm ha mess sin buna via la piazza de Vella cun renovaziun della caputta, stupents maletgs de Carigiet, biala fontauna e planaziun dil terren. Uss dovrass ei aunc la renovaziun dil casti e dellas casas sut via, sche fuss quei in exempl d'ina biala piazza per l'entira Surselva !

e las cuorts de grascha duessen buca fimar memia fetg siper las crunas de neglas dil vischin. Il lidimé ei luschezia, malezia e rihezia dil pur, mo survescha buca alla propertad dellas vias. Quei che la natira metta davos tier, duess era il puranel zuppar silmeins aschi gleiti che la neiv trai naven sias cozcas giud ils mantuns de rumien.

Pliras vischnauncas grischunas reivan siadora viers in crest, sin in qual u la baselgia fa parada ni ina tuor muossa garmischia e fermezia. Ei ha duvrau inschign per drizzar vials e gassas viers tals aults. Ils megliers exempels de tala sort han las valladas talianas de nies Grischun. Jeu regordel de Grono, Soazza, Santa Maria en Calanca, Arvigo, de Tumegl, S. Gion-Domat, Tumein, Savognin, Sogn Martin e Lumbrein. Igl ei tradiziun che il plevon che hagi baghegiau la baselgia de Lumbrein intenzionavi la direcziun cuntraria ded oz per haver ina biala intrada imponenta. Returnond dal viadi de collecta en favur della baselgia havevien ins viult la porta principala ensi. Quei hagi fatg aschi mal, ch' el seigi sefretgs per tiara ed hagi bargiu petras larmas. Igl ei ver che talas scalas che reivan si per ils crests cun diember scalems daventan grevas de mantener, prigulusas per ils peis e nauschas per pèz serrai. Las contradas dil sid dil cantun Grischun ein pli ventireivlas en quei, per motiv de lur surabundanza de crappa e per raschun ch' ins ha leu meglie inschign de far mir. La miraglia stat pli ruasseivel sin posta francada, perquei che la tiara lavura

meins entras liungas scheltiras ni resvegl buglient della primavera. Nus cuntschein cun cement scalas e mir baselgia. Quei sepresenta sco scrottas sin materia d'autra colur, ed ei de negin cuoz. En fetg biars loghens nutrescha il cement la humiditat sco sch'ei fuss in schuom. Sepertgireien de talas renovaziuns! Vid baselgias e capluttas ston ins conservar la ligiadira veglia grischa, ch'ei per regla consistenta sco il crap sez. Sch'ei fa pintga parada, astga in pur grischun seconsolar che carpun grisch seigi nies vestgiu nazional. Vid tals mirs eis ei era aunc semantenu ils sempels desegns dil sgraffito antic che seconforma il meglier cun nos baghetgs. Sin mirs-baselgia, casas e capluttas entaupan ins aunc grond diember de maletgs en colurs. In u lauter quasi en mintga vischnaunca! Grond diember cattan ins els vitgs pauperets della Calanca. Els ein perdetas de temps ch'ils picturs fuvan savens en nossas valladas ed era d'in temps ch'ins haveva raps e gust per bials baghetgs. Sco exemplu vuless jeu numnar sulettamein la caputta e casa vischina a Bodio en Calanca, schegie ch'ei dess ina entira litania de tals. Restauraziuns veramein exemplaricas dellas decoraziuns porschan pliras vischnauncas dell' Engiadina, ni Ziraun ed Andeer. Ils vegls malediavan cun preferenza Sogn Christoffel sco a Breil vid la caputta de s. Martin, a Medel-Platta vid la baselgia parochiala, a Razen vid la baselgia de sogn Paul, a Ziraun e. a. v. Tscheu e leu ei aunc semantenu maletgs d'autra sort vid ils mirs sco vid la

caplutta de Silgin, vid la baselgia parochiala de Vrin, vid la baselgia parochiala de Alvagni, a Schluein ed en auters loghens. Las scolas duessen far attents ils affons ed educar quels tier capientscha de quels e dils tschiens maletgs vegls egl intern dellas capluttas de nos vitgs. In ciclus de maletgs sco a s. Gieri de Razen, ni ella caplutta d' Uors-Lumnezia e d' Uors la Foppa, ni Nossadunna della Glisch fuss in entira scola per pign e grond, sche zatgi prendess la peda ded explicar cun cor e bien spert. Quei ch' ei vegniu tratg ordsut la maulta digl intern de nossas baselgias anticas fuss in agen pensum de lavur per ils lecturs digl Ischi. Tgi dat l'entschatta?

Ins savess ussa scriver biaras paginas sur dellas renovaziuns fatgas dapi onns en nossas baselgias e capluttas. Ei dess bia de ludar; mo dasperas secatta ei era buca pauc che fa mal de mirar. Ins seregordi dellas glischs electricas dils altars, tabernachels e statuas che meritassen ina dretga bastunada. Quei s'accorda cun la maniera, co ins ha savens fravegiau vid la fatscha principala della baselgia per fitgar ils fils electrics. Quei ei sco la plaga dil crap de David sin il frunt de Goliat. Era sur las vias e plazzas van quels fils vieneu sco teilas falien e las lattas vegnan plantadas nua ch' ei plai alla mesira dil respectiv luvrer. Vid il zuppar empau davos ils baghetgs quels ballesters della tecnica moderna negin che pertratga. Buca darar han ins ruinau la harmonia della baselgia cun finastras malegiadas che spateschan la glisch che duess curdar cumpleina sin las

stuccaturas. Con lev fuss ei de mantener la dretga glisch ad ina baselgia, sch' ins turnass puspei anavos allas rudialas de plum ni als veiderets de sis cantuns! Nus seregurdein mo de duas baselgias che han aunc conservau las finiastras anticas tochen sin il di ded oz. Quei ei la baselgia parochiala de Lags e sogn Gion a Domat.

Veras fieras de gust tarladiu fan en beinbiaras baselgias las statuas de gep e pupi pargalau che representan il cor de Jesus, Nossadunna e sontg Antoni, sogn Giusep ed auters. Con profunda sto la religiun esser ragischada che semeglionts simbols de devoziun pon buca far disgustar le perschuasiun religiusa sezza! Nus havein perfin entupau sin certs altars duas ni treis de quellas statuas «franzosas» ina davos lautra . . . e pauper quei plevon che ha vess ughegiau de scassar era mo ina. Ils candalors antics de bronz, mesch ni metal alv surgentau vegnan remplazzai entras las barbarias de gotica moderna e baroc de fabrica. Enzanua en in clutgé humid e tschuf havein nus anflau sis candalors de bronz rufidai e remplazzai entras rauba moderna pli splen-ghegionta! Secapescha che tgi che ha schi magher gust per la buna rauba dils vegls sto era remplazzar il plantschiu de plattas naturalas entras quadrels de fabrica e plattas de cement. Igl ei donn ch'igl ei strusch d'anflar in miradur-tagliacrappa che savess metter uliv las veglias plattas e reparar tals plantschius. La medema sort ha tuccau ils tetgs de plattas ch'ein vegni remplazzai da stuorz ni tievlas.

Nossas baselgias e capluttas ein per il pievel la scola aulta digl art, della cultivaziun dil spert per tgei ch'ei bi. In pur de nossas contradas ha detg in di al sribent de questas lingias: «La casetta che jeu habiteschel hai jeu da mia dunna. Ella ei sempla e fa negina parada. A mi basta nossa veglia baselgia parochiala che para a mi veramein biala. Quella cumenta miu desideri suenter tgei ch'ei bi e dat intscchein a mias oraziunettas. Ei plai a mi che ins porschi bials maletgs dils misteris e dils sogns della religiun. Il priedi en biala viarva ei per mei ina perdanonza ual sco ils sogns sacraments spendi en bialas e vengonzas ceremonias. Nus havein uss in plevon che pretga schi stupent ch'ins vegn mai unfis de tedlar, mo mintgaton vilenta el mei ch'el lubescha en baselgia de tuttas sorts splenghiems de fluram, statuetas e candalors che semeglian pri giud la meisa dil gediu della fiera de Cuera che venda scadin de ses melli tocs per 33 raps »

16

En nossa premura de caracterisar ils vitgs concentrai astgein nus buca emblidar igl exemplil pli concret ch'ei dat en Surselva per illustrar nossas ideas. Igl ei la part veglia dil marcau de Glion che porta il num marcau buca pervia de sia extensiun ni gronda populaziun, mobein per raschuns bluttamein historicas. Nus havein cheu ina vischnaunca concentrada entuorn la baselgia de sontga Margriata cun plazza e vias che serendan viers il sanctuari renovaus cun gust. Il marighel dellas casas ei protegius dil mir cun cuchèras ed orvas. Quater

portas devan entrada a tgi che vegneva a fiera. Ins seregorda ni vesa aunc fastitgs della porta nera, della porta cotschna ed admira la porta-su, renovada cun bien inschign. Ordentuorn curreva il fussau che ha aunc conservau siu num. Il caracter dellas casas ei svanius per part entras il barschament d'avon miez tschentaner. Persuenter han ins baghegiau sper la porta cotschna in palaz de scola, in glimari che ha cuvretg vi senza risguard la part la pli caracteristica dil marcauet cun interessanta tuor, bialas casas signurilas e sgraffito vid las cantunadas d'ina ni duas casas. Sin la sulada maluliva sbrantunan ils carrs moderns senza schanetg e capienttscha per quei ch'ei stati cheu ina gada.

Il lectur sa che biaras de nossas vischnauncas grischunas demuossan aunc ina autra fuorma de secollocar. Igl ei il baghegiar en lingia suenter la via gronda. Duas retschas de baghetgs fan parada sper via. Beinduras catscha ina u lautra il nas pli neunavon, cuchegia magari perfin entras in balcun tort dalla via siadora ni giuviars per mirar tgei marcanzias arrivan si dal Schuob ni van sur ils cuolms ell' Italia. Il bi de tala maniera de collocar in vitg dependa dal paralellismus repetiu dils baghetgs, dallas lingias che cuoran dals spitgs dils tetgs giuadora e vi sin auters baghetgs. Las casas ston veramein sefermar en parada e dar il maun in'a l'autra. Quei selai dir, mo ei selai buca far capir, tgi che ha buca il sentiment per las lingias. Il marcau de Maienfeld ei plazzaus per part aschia,

lu Zir, la Reichsgasse de Cuera, Lontsch, Domat, Lags, Uors la Foppa, Trun, Sumvitg, Silvaplana etc.

Per capir questa maniera de tschentiar las casas sper via ston ins saver tgei impurtonza il traffic haveva ina gada che ils cavals de sauma suandavan en liungas cordas in l'auter purtond ord l'Italia pesontas brels vin, dultschas castognas e prezias seidas. Co s'arvevan las finiastras e cuchegiavan las marveglias suenter la rauba che arrivava si dal lag de Constanz, Augsburg e dal Tirol! Tgei sensaziun, cura la schuldada marschava naven per se render en survetschs jasters «sut cruna» e cura ch'ei turnavan da lur victorias cun cavals sprezis e bandieras gloriudas! La vischnaunca sper via gronda, ha egl de marveglias e desideri de novitads, sefetta per la strada, ha la bucca pleina detgas e praulas, duront che la vischnaunca serrada meina veta retratga e lavura pli stedi.

L'intenziun de conservar en mintga vitg quei ch'ei bi e d'atgna caracteristica, ded impedir tuppas restauraziuns, baghegiems sco scatlas penderladas vid casas veglias, pretenda in organ che s'interessescha e dat cussegl. Perquei duess mintga vischnaunca, il meins scadina vallada haver enzacons umens savieivels che fan la censura necessaria. Quels comités duessen s'unir u cun il «Heimatschutz» cantonal ni cun la suprastonza della Romania.

Questa lavuretta ha encuretg de malegiar la fartscha de nos vitgs grischuns. Per dar enzatgei perfectg stovess ins aunc tractar tut las veglias isonzas,

modas, perdanonzas, fiastas, giugs, praulas e detgas che tunan e cantinan atras las gassas de nos vitgs. Oravontut stovess ins puspei cantar las canzuns veglias che han consolau l'olma de nos babuns. Leu secatta zuppau en fina viarva e dultscha melodia, malenconica u legreivla, l'olma de nies pievel, l'olma che dat veta, fa flurir la fatscha de nos vitgs. Quei che nus havein descret ei la crosa. Ins sto arver la crosa e laschar sbuglir neuadora quei che viva lien. La zun meriteivla publicaziun della «Consolaziun dell'olma» che vegn il proxim temps a comparer giud il crest de Nossadunna della Glisch, porscha lu quei che nus spetgein. Nus havein mo malegiau in tec la fatscha de nos vitgs, sinaquei ch' ins emblidi buca la veta che sezuppa leusuten.
